

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Визначення кордонів України у ХХ столітті: історико-правовий аспект

М.Х. Корецький

доктор наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в.о. ректора Національного університету водного господарства і природокористування

Ю.Є. Вовк

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний університет водного господарства і природокористування

Досліджено історико-правові аспекти процесу становлення кордонів України у ХХ столітті. Наголошено на необхідності неухильного дотримання принципу непорушності кордонів.

Исследованы историко-правовые аспекты процесса становления границ Украины в XX веке. Отмечена необходимость неукоснительного соблюдения принципа неизбылемости границ.

This article explores historical and legal aspects of process foundation borders in Ukraine in 20 century. The necessity following the principle of inviolability of borders is analysed.

Ключові слова: Україна, кордон, держава, територія, народ, українці.

Постановка проблеми

Однією з основних і найбільш важливих ознак держави є наявність певної території, на яку поширюється суверенітет. Її втрата означає припинення існування самої держави.

Межі території будь-якої держави визначаються кордонами, встановленими здебільшого формально-договірним шляхом. Кожна країна намагається зберегти свою територіальну цілісність, забезпе-

чити непорушність кордонів. У разі наявності територіальних суперечок, неможливості, а також небажання політичної еліти вирішити їх шляхом переговорів і взаємних поступок, розпочинаються здебільшого тривалі та кровопролитні війни, що негативно позначаються на соціально-економічному і політичному розвитку народів, призводять до численних жертв і страждань.

Чітке визначення кордонів будь-якої

держави, їх делімітація та демаркація шляхом мирних переговорів є досить важливою та актуальною темою. Суттєву роль при цьому відіграють історичні аспекти, тривале проживання на певній території народу, який є титульною, державотворчою нацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання визначення кордонів України на різних етапах розвитку привертає увагу багатьох науковців. Окремі його аспекти висвітлюються серед іншого в працях, присвячених національно-визвольним змаганням українського народу 1917-1920 років. Поряд із цим є також окремі дослідження. Насамперед необхідно виокремити праці О. Бойко, В. Боечко, О. Ганжи, В. Сергійчука та інших. Особливо змістовною і актуальною є монографія доктора історичних наук, професора В. Сергійчука, у якій автор на основі широкого залучення архівних матеріалів досліджує, яким чином відбувалась експансія на українські етнічні землі з боку інших держав [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на певне висвітлення цієї проблематики в цілому, необхідно з'ясувати сам процес становлення кордонів України, землі якої входили до складу різних держав у ХХ столітті. Пов'язано це серед іншого з тим, що в наш час окремі політики інших держав на неофіційному рівні висловлюють певні територіальні претензії до нашої країни.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування історико-правових аспектів процесу становлення кордонів України у ХХ столітті, а також дослідити, які саме етнічні території заселяли українці в період новітнього часу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання визначення кордонів України у ХХ ст. вперше постало в 1917 р., незабаром після утворення Центральної Ради. Саме за період її діяльності була визначена

територія, у межах якої утворилась національна державність.

Незважаючи на нетривалість періоду існування української державності у 1917-1920 рр., сам факт її відновлення, встановлення певних територіальних кордонів мав у подальшому надзвичайно велике значення в плані становлення сучасної незалежної Держави Україна, визначення її кордонів.

У 1917 р. з початку утворення Центральної Ради не було чітко визначеного її правового статусу, як і не було визначено чітко територію України. Однак поступово відбулась еволюція юридичного статусу Центральної Ради від громадського органу, що здійснював керівництво національно-визвольним рухом, до вищого законодавчого органу влади держави.

Поряд з цим, поступово відбувався також процес визначення кордонів України. За основу було взято етнографічний принцип як домінуючий у середовищі діячів українського національно-визвольного руху. Українськими вважалися території, які здебільшого були заселені українцями. Це були території, які на той час входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Обидві імперії були величезними територіальними конгломератами, населення яких складалось з етнічно та культурно різноманітних народів. Досить вагомий відсоток населення при цьому становили українці.

Проживаючи в межах імперій компактно на значній території, українці проте були позбавлені власної державності. Більшість українських земель при цьому перебували в складі Російської держави.

Сучасна дослідниця О. Д. Бойко в одній зі своїх праць наводить перелік територій Російської імперії, які, на думку керівних діячів Центральної Ради, повинні були за етнографічним принципом належати до території України: «У повному складі Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська губернії; Чернігівська губернія (за винятком чотирьох північних повітів:

Мглинського, Новозибківського, Стародубківського, Суразького); Таврійська губернія (без Криму); Грубешівський, Томашівський і Володавський повіти Холмської губернії; Катеринодарський (51,8 % українців), Єйський (73,9 % українців) і Темрюцький (75,2 % українців) відділи на Кубані; Хотинський повіт (79 % українців) Бессарабської губернії; Бреський (64,4 % українців) і Кобринський (79,6 % українців) повіти Гродненської губернії; Бирюченський (69,3 % українців), Богучарський (82,2 % українців), Валуйський (52,2 % українців), Острогозький (93,5 % українців), повіти Воронежської губернії; Таганрозький округ (61,7 % українців) Обласі Війська Донського; Грайворонський (57,3 % українців), Новоосокольський (50,8 % українців), Путивльський повіти (51,9 % українців) Курської губернії; Медвеженський (58,4 % українців) і Новогригорівський (50,7 % українців) повіти Ставропольської губернії» [2, с. 33].

На всіх зазначених територіях українці становили більшість, від 50 до 97 % населення. Територія Наддніпрянської України займала площу близько 513 тис. км² і за переписом 1897 р. на ній проживало понад 30 млн. осіб.

На думку академіка НАН України, організатора і першого директора Українського науково-дослідного інституту картографії і географії С.Л. Рудницького, українська етнічна територія, що належала до складу різних держав у період національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр., становила від 905 тис. км² до 1 млн. 56 тис. км².

За оцінкою українського історика, географа, головного редактора Енциклопедії українознавства В.М. Кубійовича, площа української етнічної території в 30-их роках ХХ ст. становила 932 тис. км², із яких 728,5 км² становила суцільна українська етнічна територія та 203, 6 тис. км² – змішана територія. Учений є автором понад 80 наукових праць з географії України. Одна з найбільш визначних – фундаментальна праця за загальною редакцією В.М. Кубійовича «Географія українських і сумежних

земель», яка містить дані щодо українських етнічних земель середини 30-их років.

Попри значну площу розселення українців, територія, на яку поширювалась юрисдикція Центральної Ради на початковому етапі її існування, була значно меншою. Вона була визначена «Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Так зокрема, у ст. 2 «Інструкції» зазначалося: «Повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути розповсюджені і на інші губернії або частини їх у випадках, якщо утворені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження» [3, с. 214].

З прийняттям 7 листопада 1917 р. III Універсалу, територія України збільшилася з п'яти до дев'яти губерній. Зокрема наголошувалося: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів» [4, с. 400].

У IV Універсалі, яким було проголошено незалежність УНР, територія держави, її кордони не були визначені. Однак це було зроблено незабаром, з підписанням 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестського мирного договору. Зокрема в ст. 2 договору були визначені такі кордони України: «1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Укра-

їнської Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Шебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із углядням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови» [5, с. 138].

Центральною Радою 6 березня 1918 р. прийнято закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», згідно з яким скасовувався поділ на губернії та уїзди [6, с. 181-182]. Територія УНР поділялась на 32 землі. До її складу повинні були увійти нові території – окремі повіти Мінської, Курської та Воронежської губерній. Але реалізувати цей закон на практиці, як і деякі інші закони Центральної Ради, було проблематично.

Поряд з цим, наближався до завершення період Центральної Ради. Так, 29 квітня 1918 р., у результаті військового перевороту, підтриманого Німеччиною та Австро-Угорщиною, до влади прийшов П. Скоропадський. Одним із першочергових завдань нової влади було укладення перемир'я з РСФРР, вирішення питання щодо українсько-російського кордону. Переговорний процес розпочався 23 травня 1918 року. Для наукового обґрунтування історичного кордону між двома державами була утворена експертна комісія. Члени комісії Д. Багалій, Л. Падалка, Г. Павлуцький, С. Шелухін на основі наукових джерел, керуючись етнографічним принципом, намагалися довести визначений кордон [7, арк. 37-42].

Проте російською стороною постійно затягувався переговорний процес. Закінчився він безрезультатно 7 жовтня 1918 року. У цей час різко змінилась як в Україні, так і за її межами ситуація, готувались до повстання члени Українського національного союзу, проводилась також підготовка до введення військ Радянської Росії в Україну.

З приходом до влади Директорії УНР у грудні 1918 р., розпочався новий етап в історії українського державотворення. Це був досить складний період практично безперервних бойових дій. На території України діяли шість різних армій. І визначення кордонів і території залежало від успіхів на фронті.

Опинившись у досить складній ситуації, УНР 21 квітня 1920 р. уклала з Польщею Варшавський договір, згідно з яким відмовлялась від Східної Галичини в обмін на допомогу поляків у війні з більшовиками. Відповідно до умов договору між двома державами встановлювався такий кордон: «На північ від Дністра, вдовж р. Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишегруцка, а від Вишегруцка на північ через взгір'я Кременецьке, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж адміністративного кордону бувшої губернії Мінської до схрещення його з р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устья» [8, арк. 1].

Однак реалізувати умови договору не було можливості, адже війська УНР і Польщі незабаром потерпіли поразку від радянських військ.

Не вдалося належним чином встановити кордони і в Західноукраїнській Народній Республіці. Задекларовані Українською Національною Радою 18 жовтня 1918 р. межі держави не збігалися з тими, які були в реальності, залежали як і за часів УНР від успіхів під час ведення військових дій.

Фактичне ж визначення кордонів України відбулося за часів УСРР (УРСР). При цьому Україна не мала статусу незалежної держави і була складовою, невід'ємною частиною СРСР як жорстко централізованої держави. Однак значним позитивним моментом було те, що в складі Радянського Союзу опинились практично всі етнографічні українські землі, а межі самої України були визначені.

У подальшому, під час проголошення незалежності у 1991 р., цей факт відіграв суттєву роль. Завдяки наявності визна-

чених кордонів України вдалось уникнути серйозних непорозумінь і можливого збройного протистояння з сусідніми державами. Поряд з іншими чинниками це сприяло також досить швидкому визнанню України як держави світовим співтовариством.

Становлення кордонів Радянської України відбувалось протягом тривалого періоду та було пов'язане з численними випробуваннями, що випали на долю українського народу. При цьому прагнення українців до возз'єднання до уваги не бралось, а лише декларувалось і використовувалось залежно від ситуації. Використовуючи одвічне прагнення українців до возз'єднання, керівні діячі комуністичної партії намагалися в першу чергу розширити межі СРСР.

Становлення кордонів Радянської України розпочалося незабаром після проголошення радянської влади в грудні 1917 року. Характерною особливістю було те, що за основу були взяті кордони, визначені Центральною Радою.

Однак у 1917-1920 рр. сталих кордонів України не існувало, адже це був досить складний період громадянського протистояння. Після остаточного утвердження радянської влади в Україні, з 1921 р. відбувався досить складний і тривалий процес визначення, уточнення кордонів між УСРР і РСФРР. Проходив він за активної участі керівних діячів КП(б)У і ВКП(б).

У 20-их роках ХХ ст. відбувались засідання численних комісій, метою яких було визначити межі двох республік. При цьому до уваги бралось, як правило, компактне проживання населення в тій чи іншій місцевості. Однак у деяких випадках керувалися іншими критеріями, і встановлення кордонів відбувалося не на користь України.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається «Справа по розгляду питання про встановлення зовнішніх кордонів УРСР». У матеріалах справи є «Адміністративна карта України масштабом 1 : 1050000 (в одному дюймі – 25 верст), складена карто-

графічним відділом наркомату внутрішніх справ» [9, арк. 6]. Наголошується, що карта була складена на основі матеріалів, отриманих з місць, у зв'язку з новим районуванням України, затвердженим II сесією ВУЦВК на засіданні від 12 квітня 1923 року. Технічна частина роботи була виконана землемірно-технічним відділом наркомзему.

На карті по лінії кордону між Україною та Росією червоним кольором позначені місцевості, де 51-100 % становлять українці, синім – росіяни. Позначення червоного кольору на білому фоні Росії – «українские гнезда в русских поселениях». І позначені вони на карті не лише в межах кордону, а й вглибині території Росії певними «острівцями».

У подальшому питання розмежування кордонів було порушено ЦК КП(б)У в 1924 році. Зокрема 19 травня 1928 р. датовано рішення Політбюро ЦК КП(б)У «Про надіслання доповідної записки до ЦК ВКП(б) про врегулювання державного кордону між УСРР і РСФРР». У доповідній записці з приводу цього зазначалося: «Порушене ЦК КП(б)У в 1924 році питання щодо врегулювання кордонів знайшло лише часткове вирішення, обмежившись лише включенням до складу УСРР м. Путивля і декількох волостей Курської, Воронежської і Брянської губерній, при чому поруч з цим, до складу РСФРР було передано майже повністю два округи (Таганрозький і Шахтинський), тобто в результаті вказаної роботи ми маємо наступні цифри: приєднано до УСРР територію з 278.081 жителів, передано в РСФРР територію з 478.009 жителів. Таким чином до теперішнього часу в безпосередньо прилягаючій до УСРР території РСФРР залишилось українського населення більше 2 000 000 чоловік, яке розташоване компактними масами в Курській, Воронежській губерніях і Північно-Кавказькому краї» [10, арк. 32-37].

У доповідній записці приводили також дані перепису населення 1926 року. Поряд з цим наголошувалось, що «територія населена українцями цілком безболісно може бути включена до складу УСРР і ЦК КП(б)

У просить ЦК ВП(б)У прийняти з приводу цього принципове рішення з тим, щоб питання встановлення на основі етнографічних даних точних кордонів між УСРР та РСФРР було передано по радянській лінії в спеціально створену для цього змішану комісію з наданням останній двохмісячного строку для виконання покладеного на неї завдання» [11, арк. 37].

Однак перегляду кордонів у тих обсягах, як про це просив ЦК КП(б)У, не відбулося. Мало місце лише певне уточнення території.

Наступний етап встановлення кордонів України був пов'язаний із подіями Другої світової війни. Унаслідок відомих подій український народ отримав можливість об'єднатися в межах однієї держави. Територія УРСР, яка була складовою і невід'ємною частиною СРСР, значно збільшилася.

З передачею до складу УРСР Кримського півострова в 1954 р., яке відбулось у повній відповідності з чинним на той час радянським законодавством, мало місце наступне суттєве збільшення її території. На сьогодні територія України становить 603,7 тис. км². Вона є однією з найбільших держав Європи і має загальну довжину кордонів 6 500 км.

Висновки

Становлення кордонів України відбувалося протягом тривалого періоду у ХХ

столітті. Процес був започаткований за часів Центральної Ради, завдяки якій це питання в подальшому отримало відповідний розвиток і продовження.

На сьогодні до складу Української держави входить переважна більшість українських етнічних територій. Відповідно до ст. 2 Конституції, територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Ставити питання про зміну кордонів стосовно їх збільшення або зменшення є безвідповідальним і таким, що суперечило б українському законодавству, а також міжнародним зобов'язанням, які взяла на себе Україна. У зв'язку з цим досить слушною є думка професора В.І. Сергійчука, який зазначає: «Наша молода держава, підписавши Гельсінські угоди, свято дотримується принципу збереження післявоєнного устрою в Європі, цілісності територій і непорушності кордонів. У цьому, як відомо, запорука стабільності й миру» [1, с. 3].

Принцип непорушності кордонів є продовженням принципу територіальної цілісності держави. Він є однією з найважливіших основ безпеки європейських держав і закріплює непорушність тих кордонів, що склалися у Європі за підсумками Другої світової війни. Його формулювання і закріплення було обумовлено насамперед тим, що переважна більшість конфліктів у Європі була пов'язана з порушенням територіальної цілісності держав.

Список використаних джерел

1. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України / В.І. Сергійчук. – Тернопіль : Тернопіль, 1996. – 184 с.
2. Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О.Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1 – С. 31-46.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 року). – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 року). – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). – К., Наукова думка, 1997. – 422 с.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). – К., Наукова думка, 1997. – 422 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 100.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 29 а.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 1021.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1813.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1813.